नरकको ढोका कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा अग्रभूमि निर्माण

गोमादेवी उपाध्याय

परीक्षा क्रमाङ्क : ७२२८०३६/०७५

त्रि.वि.दर्ता क्रमाङ्क : ९-२-२१-५०१-२०११

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा

शिक्षाअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह चोथौ सत्रको

शोधपत्र (नेपा.शि. ५४४) पाठ्यांशको

प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०७५/२०१९

प्रतिबद्धता पत्र

नरकको ढोका कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा अग्रभूमि निर्माण विषयमा तयार पारिएको यस शोधपत्रमा प्रस्तुत गरिएका सामग्रीहरू कहीँ कतैबाट नक्कल गरी साभार गरिएका होइनन् । यसका कुनै पनि अंश अन्य प्रयोजनका लागि कहीँ कतै उपयोग र प्रकाशनमा आएका पनि छैनन् । अतः यो शोधपत्र नितान्त मौलिक भएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

....

गोमादेवी उपाध्याय

शोधार्थी

मिति : २०७५/११/१०

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली भाषा शिक्षा मूल विषयअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चतुर्थ सत्रको नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत 'नरकको ढोका कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा अग्रभूमि निर्माण' शीर्षकको शोधपत्र यस विभागकी शोधार्थी छात्रा श्री गोमादेवी उपाध्यायले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । म यस शोधकार्यप्रति पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

उपप्रा. मुरलीधर घिमिरे
शोधनिर्देशक
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर

मिति : २०७६/१/२
April 15, 2019

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा मूल विषयअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चतुर्थ सत्रको नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशको प्रयोजनका लागि यस विभागकी शोधार्थी छात्रा श्री गोमादेवी उपाध्यायले तयार पार्नुभएको 'नरकको ढोका कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा अग्रभूमि निर्माण' शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र यस विभागको स्नातकोत्तर (एम.एड.) तहका निमित्त उपयुक्त भएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	हस्ताक्षर
१.	प्रा.डा. रामप्रसाद भट्टराई (विभागीय प्रमुख)	....
२.	डा. ऋषिराम शर्मा (शोध विशेषज्ञ)	....
३.	उपप्रा.श्री मुरलीधर घिमिरे (शोध निर्देशक)	....

मिति : २०७६/१/२३
Date: May 06, 2019

कृतज्ञता ज्ञापन

'नरकको ढोका' **कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा अग्रभूमि निर्माण** शीर्षकमा केन्द्रित प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा मूल विषयअन्तर्गत स्नातकोत्तर (एम.एड.) तहको चतुर्थ सत्रको नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हो । सर्वप्रथम शोध प्रस्ताव लेखन र शोधकार्यका हरेक पक्षमा मलाई कुशल निर्देशन गर्नुहुने मेरा आदरणीय शोधनिर्देशक गुरु श्री मुरलीधर घिमिरेप्रति म हृदयदेखि नै सादर कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोध प्रस्ताव स्वीकृत गरी राय सुझाउ प्रदान गर्नुहुने आदरणीय विभागीय प्रमुख प्रा.डा.रामप्रसाद भट्टराई, विशेष सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरुद्वय डा.राजेन्द्र खनाल तथा श्री गणेशबहादुर बोहोरालगायत विभागका अन्य गुरुहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यस क्रममा शोध्य कृति 'नरकको ढोका' कविता सङ्ग्रह उपलब्ध गराइदिनुहुने यसै कविता सङ्ग्रहका स्वयं कवि श्री नारायण ढकालप्रति म सदैव कृतज्ञ छु ।

मलाई सानैदेखि अध्ययनका लागि प्रेरित गर्दै अगि बढाउनुहुने आदरणीय पिता श्री गोकर्णप्रसाद उपाध्याय र माता श्री बीजकन्या उपाध्यायलाई हृदयदेखि नै प्रणाम गर्दछु । त्यसै गरी मेरो अध्ययनप्रति विशेष संवेदनशील भई शोधकार्यका लागि सामग्री व्यवस्थापन र लेखनका लागि अनकूल वातावरण निर्माण गरी हरतरहले योगदान गर्नुहुने तथा यस शोधपत्रको टङ्कन गर्नुहुने मेरा आदरणीय जीवनसाथी श्री नन्द परेग उपाध्याय, प्राज्ञिक उन्नयनका लागि सधैँ प्रोत्साहन गर्नुहुने आदरणीय दिदी श्री सावित्री रेग्मी र उमा उपाध्यायप्रति सादर आभार प्रकट गर्दछु । सामग्री व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने सहपाठी हितैषी मित्रद्वय श्री सन्तोष सिँह बिस्ट र श्री यमनाथ भट्टराई अनि शोधपत्रको गाताबन्दी गरिदिनुहुने 'जी' कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरलाई हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछु । साथै यो शोधकार्य लेखन सफल पार्नका लागि आर्थिक सहयोग गर्ने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी, भक्तपुरप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । (MRS/75-76/Edu-38)

अन्त्यमा यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली भाषा शिक्षा विभाग त्रि.वि.कीर्तिपुरसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

....

गोमादेवी उपाध्याय

शोधार्थी

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्रमा कवि नारायण ढकालद्वारा रचित 'नरकको ढोका' कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरूमा प्रयुक्त अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्रायः मुक्त लयमा रचित यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत एकतीसवटा कविताहरूमा प्रयुक्त अग्रभूमि निर्माणका मुख्य पक्ष विचलन र समानान्तरताको खोज अध्ययनलाई मुख्य समस्या बनाई समाधान गर्ने उद्देश्यले यो शोधकार्य गरिएको हो ।

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि पुस्तकालयीय अध्ययनबाट प्राथमिक स्रोतका रूपमा कवि नारायण ढकालद्वारा रचित तथा लहर प्रकाशनद्वारा वि.सं. २०७५ मा पहिलो संस्करणका रूपमा प्रकाशित 'नरकको ढोका' कविता सङ्ग्रह र द्वितीयक स्रोतका रूपमा शैलीविज्ञानका बारेमा लेखिएका पुस्तक, शोधपत्र, शोधनिर्देशकका निर्देशन, पाठक तथा विज्ञका राय सुझाउ आदिको उपयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । शोध अध्ययनका क्रममा पूवकार्यको समीक्षाको सहयोगमा सैद्धान्तिक स्वरूप निर्धारण गरी उक्त सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन गरिएको छ । अग्रभूमि निर्माणको सैद्धान्तिक स्वरूपको निरूपण गर्ने क्रममा मूलतः निगमन तथा वर्णनात्मक विधि र तथ्यहरूको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नका लागि अंशतः आगमन विधिको उपयोग गरिएको छ । नेपाली कविता परम्परामा महत्त्वपूर्ण मानिएको 'नरकको ढोका' कविता सङ्ग्रहको यस दृष्टिले अहिलेसम्म शोध अध्ययन नभएकाले प्रस्तुत शोधकार्य सान्दर्भिक हुन गएको छ भने शैलीविज्ञान र उक्त कविता सङ्ग्रहका कविताका बारेमा जिज्ञासा लिने जोसुकैले पनि यसबाट लाभ लिन सक्ने हुँदा यसको उपादेयता रहेको छ । छवटा अध्यायमा विभक्त यस शोधपत्रमा उक्त कविता सङ्ग्रहका कविताहरूको अध्ययन अग्रभूमि निर्माणबाहेक अन्य दृष्टिले गरिएको छैन ।

शोधकार्यका आधारमा शोध्य कृति अर्थतात्त्विक विचलनका दृष्टिले उच्च कोटिको रहेको पाइन्छ । ज्यादै सीमित मात्रामा ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन गरिएको यस सङ्ग्रहका कवितामा व्याकरणिक विचलनअन्तर्गतको पदक्रम विचलनको अत्यधिक र सुन्दर प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै भाषिका विचलन अधिक मात्रामा र सीमित मात्रामा प्रयुक्ति विचलनको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसै गरी वचन विचलन, कारक विचलन र आदर विचलनको ज्यादै सीमित प्रयोग भएको छ भने लेख्यप्रक्रियात्मक, लिङ्गगत र कोशीय विचलनको प्रयोग भएको पाइँदैन । त्यस्तै बाह्य समानान्तरतामा वर्णगत समानान्तरताको अत्यधिक मात्रामा

शब्दगत, पदावलीगत समानान्तरताको पर्याप्त मात्रामा तथा वाक्यांशगत र वाक्यगत समानान्तरताको सीमित मात्रामा प्रयोग भएको पाइएको छ । यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा आन्तरिक समानान्तरताको पर्याप्त प्रयोग भएको पाइन्छ । उक्त विचलन र समानान्तरताको प्रयोग मुख्यतः लय, श्रुतिमधुरता र अभिव्यक्तिगत सौन्दर्यको सृजना तथा भाव सघनता, संवेदनशीलता र व्यङ्ग्यको प्रयोजनका लागि गरिएको पाइन्छ । समग्रमा यो कविता सङ्ग्रह अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले उन्नत रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

सङ्क्षेपीकृत रूप	पूरा रूप
उपप्रा.	उपप्राध्यापक
क्र.स.	क्रमसङ्ख्या
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
नेपा.शि.	नेपाली शिक्षा
पृ.	पृष्ठ
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर
वि.सं.	विक्रम संवत्
सं.	संस्करण

विषय सूची

पृष्ठ

अध्याय एक

शोध परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १

१.२ समस्या कथन २

१.३ अध्ययनको उद्देश्य २

१.४ अध्ययनको सान्दर्भिकता र उपादेयता २

१.५ शोधकार्यको सीमाङ्कन ३

१.६ शोधपत्रको रूपरेखा ३

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको समीक्षा र सैद्धान्तिक स्वरूप

२.१ पूर्वकार्यको समीक्षा ५

२.१.१ पुस्तक समीक्षा ५

२.१.२ शोधपत्र समीक्षा ७

२.२ सैद्धान्तिक स्वरूप ११

२.२.१ शैलीविज्ञानको परिचय ११

२.२.२ शैलीविश्लेषण प्रक्रिया १२

२.२.२.१ साहित्यिक संरचना १३

२.२.२.१.१ बनोट १३

२.२.२.१.२ बुनोट १३

२.२.२.२ भाषा संरचना १३

२.२.२.२.१ व्याकरण व्यवस्था १३

२.२.२.२.२ शब्द व्यवस्था १४

२.२.२.२.३ ध्वनि व्यवस्था १४

२.२.२.३ शैली १४

२.२.२.३.१ चयन (छनोट) १५

२.२.२.३.२ अग्रभूमि निर्माण (अग्रभूमि निर्माण) १५

२.२.२.३.३ विविधता २२

२.२.३ निष्कर्ष २२

अध्याय तीन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

३.१ पृष्ठभूमि २३

३.२ सामग्री सङ्कलन २३

३.२.१ प्राथमिक स्रोत २३

३.२.२ द्वितीयक स्रोत २३

३.३ तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण प्रक्रिया २४

अध्याय चार

नरकको ढोका कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा शैलीवैज्ञानिक विचलन

४.१ पृष्ठभूमि २५

४.२ अर्थतात्त्विक विचलन २५

४.३ ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन ३१

४.४ व्याकरणिक विचलन ३२

४.४.१ पदक्रम विचलन ३२

४.४.२ वचनगत विचलन ३७

४.४.३ आदर विचलन ३८

४.४.४ कारक विचलन ३९

४.५ प्रयुक्ति विचलन ४०

४.६ भाषिका विचलन ४३

४.७ निष्कर्ष ४६

अध्याय पाँच

नरकको ढोका कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा शैलीवैज्ञानिक समानान्तरता

५.१ पृष्ठभूमि ४८

५.२ बाह्य समानान्तरता ४८

५.२.१ वर्णगत समानान्तरता ४८

५.२.२ शब्दगत समानान्तरता ५२

५.२.३ पदावलीगत समानान्तरता ५७

५.२.४ वाक्यांशगत समानान्तरता ६०

५.२.५ वाक्यगत समानान्तरता ६३

५.३ आन्तरिक समानान्तरता ६४

५.४ निष्कर्ष ६९

अध्याय छ
सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

६.१	सारांश	७०
६.२	निष्कर्ष	७२
६.३	उपयोगिता	७४
	६.३.१ नीतिगत उपयोगिता	७४
	६.३.२ प्रयोगगत उपयोगिता	७५
सन्दर्भ सामग्री सूची		७६
व्यक्तिगत विवरण		